

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Religie en gelijkheid: een discussie vol verwarring

Religieuze stromingen verschillen in veel, voor de overheid relevante, opzichten van elkaar: zowel in de manier waarop zij zich in het publieke domein manifesteren als in de geloofsinhoud en de bijbehorende waardepatronen. Gelijke behandeling zonder meer is daarom niet altijd de aangewezen weg. Het komt er voor de overheid op aan om meer gedifferentieerde mogelijkheden te bieden voor religieuze minderheidsgroeperingen, bijvoorbeeld als het gaat om het in ere houden van de religieuze rust- en feestdagen.

door *Sophie van Bijsterveld*

De auteur is bijzonder hoogleraar Religie, rechtsstaat en samenleving aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg, en lid van de Eerste Kamer voor het CDA.

HOE MOETEN WIJ OMGAAN MET NIEUWE RELIGIES in een cultuur die christelijk-humanistisch gestempeld is? Het is een vraag waarmee de samenleving, de politiek en zelfs de rechtspraak openlijk worstelen. Steeds vaker is er sprake van regelrechte verdeeldheid.

Vrijheid en gelijkheid, beginselen die tot voor kort de sleutel vormden voor het benaderen van deze vraag, lijken niet meer in staat bevredigende antwoorden te genereren of zelfs maar richting te geven aan de discussie. Intussen raakt de vraag over de omgang met (nieuwe) religies verweven met allerlei andere maatschappelijke vraagstukken. Denk aan die van integratie, het tegengaan van radicalisme of discussies over 'waarden en normen'. Daarmee krijgt zij alleen nog maar een sterkere lading.

Waarom kunnen wij in discussies niet goed meer uit de voeten met de begrippen vrijheid en gelijkheid? Lopen wij op tegen de grenzen ervan? De vraag stellen, is de vraag beantwoorden, lijkt het.

In dit artikel staat de betekenis van het gelijkheidsbeginsel in de houding van de overheid tot de uiteenlopende religies centraal. Zoals voor andere gebieden geldt, valt ook ten aanzien van religie te horen dat het 'gelijkheidsdenken' is 'doorgeslagen'. Dat klinkt natuurlijk niet goed. Maar net zoals een 'doorgeslagen' toepassing van gelijkheid onbevredigend is, roept het tegendeel – het relativeren van een zo belangrijk beginsel als het gelijkheidsbeginsel – ook meteen weerstanden op. Maar gaat het wel om een keus tussen die twee?

DIFFERENTIATIE

Laat ik beginnen met het uitspreken van mijn verwachting dat de omgang tussen overheid en religies in de nabije toekomst feitelijk vooral in het teken zal staan van differentiatie en niet zozeer van gelijkheid.¹ Tekenen daarvan zien wij al in de bestuurlijke praktijk. Een goed voorbeeld is de

subsidieverlening voor de bouw van de Amsterdamse Westermoskee.

Deze casus heeft veel beroering te weeggebracht. De discussie erover richtte zich echter vooral op de (on)wenselijkheid van financiële betrekkingen tussen overheid en religieuze organisaties. Ook over de (on)wenselijkheid van de voorwaarden

De omgang tussen overheid en religies zal in de toekomst vooral in het teken staan van differentiatie en niet van gelijkheid

die de gemeente stelde, is veel te doen geweest. In vergelijking daarmee bleef wat onderbelicht dat het een incidentele tegemoetkoming aan één genootschap betrof. Staat dit niet op gespannen voet met het zo cruciale gebod van gelijke behandeling? En een ander voorbeeld uit Amsterdam: een deelgemeente besteedde na een aanbestedingsprocedure het integrale jeugdwerk uit aan één organisatie, namelijk Youth for Christ. Alle organisaties konden meedingen naar de gunning van het jeugdwerk, maar de gekozen procedure leidde er onherroepelijk toe dat maar één organisatie het werk kreeg toebedeeld. In het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning zien we gemeenten in zee gaan met sommige geloofsgroepen en niet met andere.² Lokale bestuurders gaan gesprekken aan of leggen bezoeken af bij religieuze leiders, maar spreken niet noodzakelijkerwijs met allemaal. In al deze gevallen is differentiatie en niet gelijkheid karakteristiek voor de verhouding tussen overheid en religieuze gemeenschappen.

Op de keper beschouwd is dit niet verwonderlijk. De overheid komt in het leven van alledag de uiteenlopende religieuze groeperingen op verschillende manieren tegen. De ene heeft behoefte aan een bepaalde gebiedslocatie, de andere kampt met zorgen over de instandhouding van een bestaand gebouw. De ene kampt met aanpassingsproblemen in de Nederlandse samenleving, de andere niet. Bij de ene bestaat er gereede zorg voor radicaliseringstendensen, bij de andere is dat totaal niet aan de orde.

Naarmate de religieuze gemeenschappen zich meer op uiteenlopende wijze manifesteren in de samenleving, zal dat tot gevolg hebben dat de overheid die religieuze gemeenschappen op uiteenlopende manieren tegenkomt. En dat vraagt om uiteenlopende respons, of die nu positief is of negatief, of die nu stimulerend en faciliterend is of juist afremmend.³

DIFFERENTIATIE EN GELIJKHEID

Welke rol speelt nu het gelijkheidsbeginsel? Het is duidelijk dat de overheid met een formalistisch idee van gelijkheid niet ver komt. Een formalistische benadering in de zin van een identieke behandeling schiet eenvoudigweg zijn doel voorbij. Gelijke behandeling geldt immers alleen voor gelijke gevallen. Waar de gevallen gelijk zijn, mag de overheid niet een voorkeur uitspreken voor de een of overgaan tot achterstelling van de ander. Naar de mate waarin er relevante verschillen zijn, zal er onderscheid gemaakt moeten worden. En in het geval van religieuze stromingen zijn die verschillen er.

In de eerste plaats verschillen religieuze organisaties zoals gezegd in de manier waarop zij zich in de samenleving manifesteren. En daarnaast verschilt de geloofsinhoud en de manier waarop dat geloof wordt beleden. De religieuze kalender verschilt. Rust-, feest-, en gedenkdagen zijn anders. Waardepatronen zijn niet identiek. Daarmee is de opstelling die religieuze stromingen hebben ten aanzien van de heersende cultuur en het overheidsbeleid anders. Ook in numerieke aanhang en spreiding over het land zijn zij verschillend. De worteling in de Nederlandse samenleving verschilt en daarmee ook de mate waarin zij delen in de historische ontwikkeling van de verhouding tussen kerk en staat in Nederland. Kortom, in veel voor de overheid relevante opzichten verschillen religieuze stromingen in Nederland van elkaar. Gelijke behandeling zonder meer is daarom niet altijd de aangewezen weg.

Het is misschien wennen om deze laatste conclusie te trekken, zeker waar het geloof zelf meer in het vizier komt. Wordt het gelijkheidsbeginsel niet te veel gerelativeerd? Bovendien: tot voor kort was er toch geen sprake van een discussie over de toepassing van het gelijkheidsbeginsel in relatie

tot de onderscheiden religieuze stromingen in Nederland? Wordt de discussie niet gebruikt om een onderscheid tussen christendom en islam te rechtvaardigen – wekt zij althans niet die schijn?

GELIJKHEID EN MAATSCHAPPELIJKE DYNAMIEK

Naar mijn overtuiging is van dat alles geen sprake. De manier waarop de onderscheiden christelijke stromingen zich in de loop van de laatste anderhalve eeuw in Nederland hebben ontwikkeld, maakte dat vooral de overeenkomsten tussen deze stromingen in de relatie tot de overheid op de voorgrond raakten. Daarom konden wij zonder problemen snel komen tot de koppeling ‘onderscheiden religieuze stromingen = gelijke behandeling’. Dat was nog radicaal anders in het begin van de negentiende eeuw. Toen bepaalden vooral de verschillen tussen de stromingen de relatie tot de overheid: een voormalig bevoorrechte nationale kerk met een dominante meerheid (hervormde kerk) tegenover een jonge afsplitsing daarvan (gereformeerd) of een getolereerd deel van de wereldkerk met een minderheidsaanhang zonder eigen organisatiestructuur (rooms-katholieke kerk). Deze verschillen en de verschillen die hiermee samenhangen verloren in de loop van de tijd grotendeels hun relevantie; ook in de relatie tot de overheid. Het werd steeds makkelijker daarvan te abstraheren. Totdat de gedachte ging postvatten dat godsdienstige stromingen zonder meer gelijk behandeld moesten worden omdat zij alle godsdienstige stromingen waren.

Werd er al een blik terug geworpen op de geschiedenis, dan had dat vooral tot doel te bevestigen dat wij met het belangrijke beginsel van gelijke behandeling ‘op een hoger plan’ waren gekomen of dat wij nu beter besef hebben van de ‘eigenlijke’ betekenis van een belangrijk beginsel van gelijke behandeling. Daarmee werd die ontwikkeling door de bril van het

heden bezien en niet vanuit de historische context en ontwikkeling zelf. Wanneer wij wél met gevoel voor de maatschappelijke realiteit naar de geschiedenis kijken, komen wij tot een heel andere conclusie: niet het feit dat de gemeenschappelijke noemer *religie* is, gebiedt gelijke behandeling. Het zijn vooral

We komen in de knoop met een opvatting over gelijke behandeling die van de maatschappelijke en historische context abstraheert

de vergelijkbare concrete maatschappelijke omstandigheden die gelijke behandeling van verschillende religieuze stromingen *mogelijk* maakten. De laatste decennia zijn wij van deze maatschappelijke context gaan ab-

straheren. Nu ten aanzien van religieuze stromingen en de omstandigheden waarin zij verkeren onderlinge verschillen weer relevanter worden, komen wij dus in de knoop met een opvatting over gelijke behandeling die van die context abstraheert.

Gevoel voor de historische ontwikkeling plaatst de huidige discussie over gelijke behandeling van religies in perspectief. Bovendien laat de historische ontwikkeling zien dat de eens bestaande (relevante) verschillen niet voor eens en voor altijd vastliggen. In de loop van de tijd veranderen de omstandigheden waardoor eens relevante verschillen hun betekenis verliezen. Ook de dag van vandaag is in deze discussie beslist geen eindpunt bereikt; zij is een schakel in een doorlopend dynamisch proces. Het is van belang dit goed te doorgronden, ook in verband met de betekenis van het gelijkheidsbeginsel.

GELIJKE BEHANDELING EN DE WETGEVER

Laten wij nog eens een stapje verder gaan en kijken naar wetgeving die rekening houdt met religies. Moet daar sprake zijn van gelijke behandeling? Het ligt eraan wat ermee wordt bedoeld. Kenmerk van wetgeving is de algemene formulering ervan en waar relevant is die in beginsel dus op alle religieuze stromingen van gelijke toepassing. Desondanks hebben wettelijke begrippen of bepalingen vaak alleen betekenis voor *bepaalde* religieuze stromingen. Het juridisch begrip kerkgenootschap, bijvoorbeeld, staat open voor alle religies. Islamitische genootschappen organiseren zich echter doorgaans als een stichting die een gebedshuis beheert en een imam in dienst heeft. Monumentenwetgeving voor kerken geldt zonder onderscheid naar religieuze stroming, maar bepaald niet alle genootschappen hebben monumentale kerken. De lijst van voorbeelden is lang. Het beginsel van gelijke behandeling heeft hier wel betekenis, maar vooral op microniveau: het gelijk toepassen van dezelfde regel in gelijke gevallen. Dat wetgeving differentieert of differentiatie tot gevolg heeft, is een uitvloeisel van het feit dat wetgeving per definitie onderscheid maakt in combinatie met het feit dat religies onderling intrinsiek verschillen.

Een verkrampte – eigenlijk: verkeerd begrepen – opvatting van gelijke behandeling vertroebelt de discussie eerder dan dat zij de discussie over religie in het publieke domein en de houding tot de overheid ten opzichte van de uiteenlopende religieuze stromingen verder helpt. Ik ga hier aan de hand van een voorbeeld verder op in: de status van religieuze rust- en feestdagen.

Er wordt weleens gesuggereerd dat er sprake is van onterechte ongelijke

behandeling van religies, of van gelovigen, omdat de kalender de zondag in beginsel als wekelijkse rustdag bestempelt en de algemeen erkende religieuze feestdagen christelijke feestdagen zijn. De redenering is dan dat gelijke behandeling vereist dat ofwel de christelijke rust- en feestdagen hun bijzondere status verliezen, ofwel dat andere religieuze rust- en feestdagen een vergelijkbare status verwerven. Dit is een pleidooi voor identieke behandeling zonder meer. Met gelijke behandeling in gelijke gevallen heeft het niets te doen. De zondag en de betreffende feestdagen hebben onmiskenbaar bijzondere betekenis voor christenen. Tegelijkertijd zijn zij deel van de algemeen aanvaarde tijdordening in Nederland en zelfs in de westerse wereld. Die dagen zijn daarom onmogelijk zonder meer met andere over één kam te scheren. Bovendien miskent zo'n benadering dat de religieuze betekenis van de vrijdag voor moslims een andere is dan de zaterdag voor het joodse geloof of de zondag voor het christelijke.

Maar doen wij niet-christelijke gelovigen met deze benadering niet tekort? En leidt zij niet tot het bestendigen van een situatie die al of niet toevallig gegroeid is? Naar mijn mening niet. Het komt erop aan (gedifferentieerde) mogelijkheden te bieden voor degenen die andere religieuze rust- en feestdagen in ere willen houden. Dat kan via het opnemen van 'gewone' vrije dagen, via het maken van afspraken in cao's of bijzondere wettelijke bepalingen die daarvoor een kader scheppen. Dat er geen sprake is van een bestendiging van een gegroeide situatie, bewijst al het feit dat van die andere mogelijkheden gebruik wordt gemaakt. Soms wordt (tijdelijk) een bijzondere voorziening getroffen vooruitlopend op een 'invoeging' in het algemene stelsel, zoals in het geval van geestelijke verzorging in instellingen van justitie. Maatschappelijke processen zijn hier leidend. De wetgever is eerder een sluitstuk daarvan.⁴

In andere landen bestaat meer ervaring met differentiatie en bepaald niet alleen in de verhouding tussen christendom en islam. Denk bijvoorbeeld aan niet-evangelisch-luthersen in Denemarken of in Italië aan de kleine protestantse minderheid.⁵ We moeten waken voor het denken in termen van gelijkheid los van de vraag of er sprake is van gelijke gevallen. Nogmaals, dat betekent niet dat we bepaalde momenten in de tijd moeten fixeren en verandering uit de weg moeten gaan. Een benadering van gelijkheid los van de maatschappelijke realiteit, los van de cultuur en los van de historische context biedt geen soelaas.

GELIJKHEID EN INCIDENTEN

Was religie een paar jaar geleden politiek en maatschappelijk een blinde vlek, nu wordt de religieuze dimensie in bepaalde vraagstukken vaak volop

erkend. Dat laatste betekent niet dat religie altijd het goede aanknopingspunt is voor het bestuurlijk of wettelijk tackelen van een probleem. Zeker niet als het om incidenten gaat en vervolgens het beginsel van gelijke behandeling als hefboom wordt gebruikt om een voorgestane aanpak op alle religieuze stromingen van toepassing te verklaren. Dit klinkt misschien wat abstract, maar het volgende voorbeeld kan deze stelling vast verhelderen.

Een paar jaar geleden ontstond enige beroering over vermeende ronseling voor de jihad op (sommige) moslimscholen. Als reactie daarop werd al snel de roep gehoord om overheidstoezicht op godsdienstonderwijs. Om redenen van gelijke behandeling zou dit zonder onderscheid van toepassing moeten zijn op al dit onderwijs. De ophef bleek achteraf een storm in een glas water. Wat de maatregelen betreft, werd uiteindelijk ook een werkbaar compromis bereikt. Maar het mechanisme van de eerste reacties is veelzeggend. Het 'aangrijpingspunt' van het godsdienstonderwijs was twijfelachtig: zou er werkelijk zo'n zorgwekkende ontwikkeling gaande zijn, dan zou het aanvankelijk voorgestelde toezicht te beperkt en te weinig doeltreffend zijn. Voor het overige zou deze veel te ver gaan: een toepassing op scholen waarvan bij voorbaat al duidelijk is dat het probleem niet speelt. In dergelijke gevallen is een gerichte doeltreffende aanpak en (dus) differentiatie nodig. Zo vreemd is zo'n differentiatie niet: bij de aanpak van schijnhuwelijken, bijvoorbeeld, worden ook niet *alle* bruidsparen *bij de burgerlijke stand* op hun motieven bevroegd. Een dergelijke maatregel is net als in het voorbeeld van toezicht op het godsdienstonderwijs aan de ene kant totaal niet doeltreffend, en aan de andere kant gaat deze veel te ver.

DIMENSIES VAN RELIGIE

Hoe komt het dan toch dat er zoveel verwarring bestaat over de hantering van het beginsel van gelijke behandeling waar het religie betreft? Een deel van de verklaring is al gegeven: een fixatie op gelijkheid zonder in ogen-schouw te nemen dat er bepaald niet altijd sprake is van gelijke gevallen. Maar er speelt naar mijn mening nog iets anders.

Een van de bijkomende effecten van de 'herontdekking' van religie die wij de laatste jaren meemaken, is dat wij als samenleving ons zicht op het onuitputtelijk veelzijdige fenomeen religie weer moeten bijstellen. Dat zicht waren wij door een combinatie van factoren gaandeweg kwijtgeraakt. Een van de dominante clichés over religie was dat zij louter een persoonlijke aangelegenheid was. En de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat veel gelovigen dat zelf ook zo zijn gaan ervaren. Natuurlijk werd en wordt geloof ook collectief beleefd. De Grondwet spreekt treffend van het vrij belijden van een godsdienst 'individueel of in gemeenschap met anderen'. Maar ook in

dat geval was het een ‘persoonlijke’ zaak van die individuen of die religieuze groepen of organisaties, iets wat zich in de privésfeer voltrok.

Natuurlijk: die dimensie is en blijft van groot belang. Maar religie heeft ook andere dimensies. De eenzijdige focus op de individuele kant van het geloof – en al helemaal de opvatting dat religie alleen ‘achter de voordeur’ *hoort* – leidt er gemakkelijk toe dat de norm van gelijke behandeling van

Waar de overheid iedere burger gelijk behandelt, ongeacht zijn of haar religie, is ze vooral ‘blind’ voor religie

individuen ongeacht hun religie wordt toegepast op *maatschappelijke en publieke kanten* van religie.

Waar de overheid iedere burger gelijk behandelt, ongeacht zijn of haar religie, is de overheid inderdaad vooral ‘blind’ voor religie.⁶

Waar religie als *maatschappelijk*

verschijnsel aan de orde is, ligt dit anders, zoals wij zojuist zagen. Voor de vraag naar de omgang door de overheid met (nieuwe) religies in een christelijk-humanistisch gestempelde cultuur is dit onderscheid dus van cruciaal belang.⁷

GELIJKE BEHANDELING EN WAARDEPLURALISME

Een punt waaraan wij geraakt hebben, maar dat wij nog niet besproken hebben, is dat van de ‘waarden en normen’ of het waardepluralisme. Die discussie wordt voor een groot deel via het gelijkheidsbeginsel gevoerd. Ook hier moeten wij ervoor oppassen dat wij het niveau van de individuele persoon en daarboven uitstijgende dimensies niet door elkaar halen. Waar het om die laatste dimensies gaat, is de discussie uiterst belangrijk; veel meer dan om een discussie over toepassing van het gelijkheidsbeginsel, gaat het hier om een politieke discussie. Het is uiteraard belangrijk dat die (goed) wordt gevoerd; het gelijkheidsbeginsel zelf wordt in deze context al snel overvraagd.

Maar ook waar het de politieke kant betreft: veel van de lastige kwesties die zich voordoen, lenen zich niet tot algemene regeling – of: nog niet of niet altijd. De ontwikkeling loopt dan stapsgewijs via de beoordeling van individuele gevallen in het licht van gelijke behandeling; vaak in het kader van de Algemene wet gelijke behandeling. De concrete omstandigheden van het geval spelen dan bij de beoordeling een belangrijke rol. Bekend zijn gevallen over de weigering van het handen schudden met vrouwen door mannelijke moslims of kwesties over het dragen van bepaalde kledingstukken. De bepalende vraag in die gevallen is dan of ten onrechte onderscheid is gemaakt op grond van godsdienst.⁸ De toepassing op indi-

viduele gevallen is niet altijd ‘technisch’ van aard; zij is vaak waardegeladen. Soms zien wij dan ook tegengestelde resultaten in hetzelfde of in een vergelijkbaar geval.

De discussie over waardepluralisme speelt op een bijzondere manier in relatie tot confessionele organisaties: moet het individu (werknemer, leerling) gelijk worden behandeld door confessionele organisaties, ook waar de confessionele identiteit zelf aan de orde is? Of mag de confessionele organisatie binnen grenzen onderscheid maken om de identiteit gestalte te kunnen (blijven) geven? Dit zijn vragen die als ‘botsing’ van grondrechten worden bestempeld en grotendeels bestreken worden door de Algemene wet gelijke behandeling. Achter deze vragen gaan uiteenlopende visies schuil over de organisatie van pluralisme in de samenleving.⁹ Discussie hierover is belangrijk. Zij wordt echter tekortgedaan wanneer zij in een mantel van een technische discussie over gelijkheid verpakt wordt.

CONCLUSIE

Is gelijke behandeling ‘doorgeslagen’ waar het om religie gaat of zijn wij daar nog lang niet ver genoeg mee? Met deze vragen begonnen wij deze bijdrage. Het zijn niet de juiste vragen. De vraag is: wanneer is er sprake van ‘gelijke gevallen’? Religieuze stromingen verschillen in veel voor de overheid relevante opzichten van elkaar: zowel in de manier waarop zij zich in het publieke domein manifesteren als in de geloofsinhoud en de bijbehorende waardepatronen. Gelijke behandeling zonder meer is daarom niet altijd de aangewezen weg.

Wanneer het zo is dat niet zozeer formele gelijkheid, maar differentiatie in de nabije toekomst de houding van de overheid tot de onderscheiden religies zal kenmerken, waar komt het dan uiteindelijk op aan? In elk geval op dat er geen sprake is van discriminatie, van *ongerechtvaardigde* ongelijke behandeling. En op dat de ontwikkelingen blijvend kritisch gevolgd worden, niet eens zozeer vanuit het oogpunt van gelijkheid, maar vooral vanuit het perspectief van de *vrijheid* voor gelovigen en religieuze stromingen zelf om aan hun geloof gestalte te geven.

Noten

1 Voor een uitgebreidere verhandeling over gelijke behandeling en religie, zie Sophie van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie* (tweede druk). Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2010. Zie met name hoofdstuk 6 (‘Gelijke behande-

ling: ieder het zijne’), waaraan de inhoud van deze bijdrage vooral ontleend is.

2 Voor een studie over kerken en de Wmo in Utrecht zie Wiebe Blauw, ‘Kansen voor Utrechtse kerken binnen de Wmo’, *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2010 (2), pp. 63-75.

3 Dit uiteraard met inachtneming van

- vrijheid van godsdienst, neutraliteit en scheiding van kerk en staat.
- 4 Verder bestaat in Nederland vanouds een goede wettelijke 'infrastructuur' voor het rekening houden met religie: denk aan de onderwijswetgeving of de mediawetgeving. In deze gevallen kan de bestaande wetgeving eenvoudig worden toegepast op 'nieuwe' religies. Dat neemt niet weg dat specifieke wetswijzigingen soms wel aangewezen zijn, zoals ten behoeve van bijzondere begrafenisriten.
 - 5 Voor voorbeelden zie noot 1.
 - 6 Zij het dat de overheid impliciet of expliciet de factor godsdienst laat meewegen. Denk aan benoemingen voor functies waarin een bepaalde politieke of politiek-religieuze kleur relevant is of kan zijn (burgemeestersbenoemingen). Bovendien: ook bij toepassing op individuele personen moet nagegaan worden of het inderdaad om 'gelijke gevallen' gaat; daarvan is niet altijd sprake (zie het voorbeeld over de religieuze rust- en feestdagen).
 - 7 Overigens kan een *individuele* geloofsuiting ook goed een *maatschappelijke* impact hebben, en daarmee ook uit maatschappelijk oogpunt relevant zijn voor de overheid.
 - 8 Op de inhoud van de wet en de subtiliteiten van de toepassing ervan kan in dit bestek niet worden ingegaan.
 - 9 Henk Post, *Gelijkheid als nieuwe religie. Een studie over het spanningsveld tussen godsdienstrijheid en gelijkheid*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2010.